

ՀԱՅԱՍՏԱՆ

ՀԱՄԱՐ ՏԱՐՈՆԻ

ՏԵՐԵՆԻ ՏԵՂԵՐԳԸ

Ծանր են այն բոլոր յաջորդական տեղեկութիւնները, որ հասնում են մեզ Ցարսկից և որի մի մասը գրաւել է «Հնչակի» ներկայ ամբողջ համարը: Ահա մի տարի է, ինչ տագնապն այդ երկրում գնալով բնդարձափութւմ է, ընդունում աւելի ու աւելի սպառնական կերպարանք ևւ այսօր հասել է այն կէտին, երբ ժողովուրդն այլ ևւս չէ կարողանում տանել իր ստացած հարուածները ևւ զսպել իր գրգռումը: Մենք անկարող ենք գտնել մէկ այնպիսի բառական ուժեղ արտայայտութիւն, որով կարելի լինէր միանգամից ցձագրել այն բնդհանուր ստրտափը, այն խորտնցումը, այն խռովութիւնները, այն անսաղոյ ու երկիւղալից վիճակը, որին նմանակ է այսօր Ցարսկը: Գա մի խուլ երկրաշարժի առաջին հարուածն է, որ իր երկրորդ, երրորդ ուժգին հարուածներով սպառնում է քարուքանդ անել ամեն բան: Գա վուլկանի բոցերի ժայլման սկզբնական ծուխն է, երբ իրաքանչիւր բոլեւն չարագուշակ աղէտ է խոստանում շրջակայքին: Գա այն ձգնաժամներէն է, որ շատ սակաւ թիւ է մէկ ալգի կեանքում ևւ որ իր ևւրեւան եկի մոմստոյ եղալ գոյում աղբի գոյութեան ու ոչնչացման, նրա յետագայ զարգացման ու կատարեալ քայքայման օրհասական խնդիրը:

Եւ այսօր հայ ժողովուրդը հասել է այդ ծանր վիճակին շնորհով այն բռնութեան, որ երկար դարերից ի վեր բանտ է դարձրել նրա տունը ևւ դժոխք՝ նրա կեանքը ևւ որ այսօր դամեկեան սուրը կախված է սրահում նրա գլխին: Մուլիանի կառավարութիւնը գործ է դնում իր փառած խելքի ամբողջ զօրութիւնը հայ ժողովրդին ճնշելու նորանոր հնարքներ գտնելու համար, ևւ իր բոլոր ձիգերով հասել է այն կէտին, որ պատերազմական դրութիւն է առաջացրել ամբողջ Հայաստանում ևւ յատկապէս Ցարսկում: Մենք գիտենք ամենաբնորոյր աղբիւրից, որ սուլիման իր Հայաստանի նահանգապետներին կատարեալ իրաւունք, carte blanche է տը-

վել ինչ որ էլ լինի, ամեն տեսակ խտուրթիւններ գործադրել հայերի վրա՝ ահաշուից էլ գուրջ դալ ևւ քարքարել իրաց չը թողնել: Ինչպէս ասում է ժողովուրդը հայերի մէջ միայն յեղափոխական խրատմանը զսպելու, այլ ևւ հայերին, ինչպէս ասում են, հարմարից դուրս պոկելու համար: Եւ հարկէ, իր շքեղ պաշառում նըստած՝ ասածիկ բռնապետը կարող է որպիսի հրահանգներ էլ որ ուզէ տալ, բայց ենթադրեմք արդեօք, թէ նա այնքան միավիտ է, որ չը գիտէ իր հրահանգների գործադրութեան անկարելիութիւնն իրանց ամբողջութեամբ: Ասեալն այսպէս կամ այնպէս, այդպիսի հրահանգներ տրված են ևւ նահանգապետների ջանքերն էլ պահաս չեն: Առանց խտրութեան սեռի ու հասակի՝ ամենքը ձերբակալվում են, մեղաւոր, թէ անմեղ՝ դա կառավարութեանն այլ ևւս չէ հետաքրքրում: տեղի ունի զօրքերի (որ առհասարակ սակաւամիւ է Հայաստանում) բնդհանուր մծրիկացիա (mobilisation), որ ուղարկվում են ալ ու ձախ, հիւսիս ու հարաւ: Այսպէս միակ Յամնոյ վրա դրկված են մի քանի վաշտ զօրքերի հետ 16 մեծ զաշապին ևւ 34 լեռնային թնդանով: Յատկապէս սուլիմանի անուամբ, մեծ խոտուրթներով հանդերձ, հրահանգ է արված հայաստաց քիւրդ ցեղերին՝ իրանց անելիքը՝ կատարել հայերի դէմ, ևւ այդ առթոյմ բաժանված են նրանց մէջ ամեն տեսակ զէնքեր ու պատերազմական այլ ևւ այլ պաշարներ: Հայաստանի ամեն կողմերում տեղական կառավարութիւններն ամենաժաշտան կերպով պատրաստութիւններ են տեսնում, կարծես, պատերազմի համար:

Ահա իրերի վիճակը:

Մենք նրանցից չենք, որոնք այդօրինակ հանգամանքներում ուրիշ խօսք չեն գտնում ասելու, եթէ ոչ գանգատ ևւ ուրիշ գործ չեն գտնում անելու, եթէ ոչ «սպասողական» դիրք բռնելու, մի դիրք, որ սակայն այդպիսի խելքերի կողմից ամեն ժամանակ ևւ ամեն պարագային ամենանախամեծարելի դիրքն է եղել: Երբ տեսնում ենք թշնամու հալածութիւնն ու խռովացող պատրաստութիւն-

ները, գանգատը փոքրագուծիւն է եւ «սպասողական» զիրքը ոչ միայն երկչոտութիւն, այլ եւ յանցանք ժողովրդային դատի վերաբերութեամբ: Մենք քաջ գիտենք, որ սուլթանի կառավարութեան ցանած սերմերը նոյն իսկ իրան Տնձեղ են տալիս ժողովրդի ծայրայեղ զժգոհութիւնը, որ գնալով՝ ընդունում է բացարձակ լինամունքի տգի եւ աւելի է պարզում ժողովրդի գիտակցութիւնն էր գրութեան նշանամբ: Դրան ենք ձգում մենք, յեղափոխականներս, մեր ազիտացիայով (զրգուում) ու մեր աշխատանքով, եւ չենք կարող շնորհակալ չը լինել սուլթանի կառավարութիւնից իր ակամայ աջակցութեան համար: Մենք քաջ գիտենք, որ կառավարութեան այդ ընթացքն ի վերջոյ նրա կարգի երգն է լինելու հայ ժողովրդի վերաբերութեամբ, եւ, հաւատացէք, յեղափոխական տեսակետից չենք կարող գանգատուիլ մեր լինամունդէմ:— Հայաստանի այժմեան վիճակը մի վիճակ է, որ վաղ թէ ուշ պէտք է առաջանար, քանի որ հայ ժողովրդի կենսական պահանջը յեղափոխութիւն է եւ քանի որ, այդ կենսական պահանջը պէտք է շարունակ հայութեան արգանդից ծնունդ տայ յեղափոխականներին: Հանգամանքներն այնպէս բարդվեցան, որ արդէն այսօր հայ ժողովուրդն իրան տեսնում է այդ տագնապալից վիճակում, եւ կառավարութիւնը սկսել է Տնձեղ իր ցանածը. հայ ժողովուրդն ապստամբում է, երկրի մէջ տեղի են ունենում ժողովրդային խռովութիւններ: Եւ ո՞վ կարող է երաշխաւորել, որ կառավարութեան ընթացքը՝ մի կողմից եւ յեղափոխութեան պահանջը՝ միւս կողմից պատճառ չեն լինի այդ սկսված մասնակի խլրտումների, շարժումների ընդհանուր կերպարանք ստանալուն: Մենք չենք ուղում մարդարեանալ, բայց չենք կարող աչք ծածկել իրականութեան առջեւ:

Եւ այդ իրականութիւնն իր ամբողջ դառնութեամբ, իր ամբողջ սարսափով հանդերձ՝ հայերիս համար ոչ միայն յուսահատական չէ, այլ եւ յուսատու նահապուհութիւններով լի: Հայ ժողովուրդը մինչեւ հիմա քնած էր, այժմ՝ նա արթուն է: Նա զարթնել է նոր կեանքի համար, որը սակայն պէտք է գնվէ մեծ, հրահայական աշխատանքով ու արեան գնով: Եւ մենք հայ պաշտական պարտականութիւն ունի մասնակից լինելու այդ աշխատանքին, այդ կռիւին: Եւ այդ կռիւը մահաւոր եւ կեանքի կռիւ է: Ներկայ պարագաներում մեծ է այն պատասխանատուութիւնը, որ ընկնում է հայ յեղափոխականների վրա մասնաւորապէս, որոնք կռված են առաջնորդ լինելու ժողովրդին ամեն-մի տեղ, ամեն-մի հանգամանքում, ամեն-մի բողոքին: Թող յեղափոխականը դուր ժամանակ չը

վառնէ. չը գրաւէ այնպիսի վեճերով ու վիճարանութիւններով, որոնք գնտակի նման գիպչում են պատին ու յետ հրվում եւ որոնց վախճանը կամ զրո է եւ կամ երկպառակութիւն: Եւ ինչի ու աւելի մեծ եռանդով դժ տալ յեղափոխական կազմակերպութեան վրա, որքան հարկաւոր է՝ անել ամեն հարկ եղածը՝ դրա համար եւ դանակ: Կործողների հետ գործի տեղում ու էր պահուած գերում — զա է այսօր մեր հրաւերը՝ զէպի յեղափոխականները, զա է այն նախաբանը, որ պէտք է անենայ իրապանելորանկեղծ յեղափոխական: Եւ յատուկնք, ամեն-մի բողոքից ու դուռ քաղներ մի-մի քար աւելի բերելու յեղափոխութեան շէնքի կառուցման համար, քանի որ առկալին հանգամանքները չեն առաջացրել ընդհանուր խլրտում, ընդհանուր շարժում: Եւ յատուկնք, որպէս զի ոչնա՞ծ լինենք ժողովրդին իր դատի յաղթանակը տանելու: Եւ յատուկնք, որ ապագայի դատաստանը չանարգէ մեր անունը, արդար զայրոյթով ու վեհանձն արհամարհանքով խփելով մեր դէմքին, թէ չը կատարեցինք, որքան կարող էինք, մեր պատմական պարտականութիւնը զէպի հարադատ ժողովուրդը, զէպի մարդկութիւնը:

ԹՎ Գ՝ ԹՎ Ե՝ Կ՝ Զ՝ Ո՝ Ի՝ ԹՎ Ի՝ Ի՝ Ն՝ Ն՝ Ե՝ Բ՝

ՆԵՐՄԱՆՆԵՐ ՏՐԲՈՒՆՑ

Մուշ, 8 - 20 Եպրիլ 1892.

Նախորդ նամակներովս պատմեցի Մշոյ եւ Բաղիշոյ մէջ բանտարկեալ մշեցոց մեծ մասին կարին տարուելն. մնացած էին ի Բաղէշ չորս-հինգ անձինք որք նկատուած էին իրր գլխաւորք մշեցի յեղափոխականաց եւ սորա էին՝ ուսուցիչ Մ ո զ ե ա ն՝ պօլսեցի, Ս տ ե փ ա ն՝ վարժապետ՝ մշեցի, դերձակ Ե զ ա Ր է կ՝ կարնեցի եւ Մ ո լ շ ե զ եւ Մ ա տ ա թ՝ մշեցիք: Իսկ Մշոյ բանտին մէջ մնացած էին Սասունցի Լճաբեկի (Լճապօ) կաղմած աւագակախմբին ձերբակալեալ անդամները եւ ինքն պարագլուխն: Եւրդ ասկէ շաբաթ մը յառաջ ի Բաղէշ եւ ի Մուշ մնացեալ այս ձերբակալեալք եւս տարուեցան կարին, ուրկէ ամենքն ալ Կ. Պօլիս պիտի տարուին. հաւանական է որ մեկ-մեկ հեռաւոր վայրեր պքսորուին:

Հետզհետէ Կ ո լ մ ի ո լ մ է ն (Վարդոյ գաւառակին կից), Խնուսէն եւ կարինէն մեղ հասած տեղեկութիւնք սրտաշարժ կերպով կը նկարագրեն մշեցի ձերբակալելոց անցքն այն տեղերէն: Ի կումկում՝ արք եւ կանայք խուռն բաղմութեամբ, յուղեալ եւ արտասուք յաշտ կիւնեն ի տես հայ կալանաւորաց, բաղում ոստիկանք կը սաստեն զիրենք, ըսելով՝ «բաշուեցէք, քիչ ատենէն կարգը ձեզի ալ կուգայ»: Իսկ նորա աներկիւղ կը պատասխանեն, «հիմա տարեք, եթէ կուգէք, մենք անոնց»

մե աւելի չենք: Ստրկացած ժողովրդի խորին ցաւակցութենէն լրիւս Համարձակութեան առաջին արտայայտութիւնն է այս. այս Համարձակութենէն ի յանդիմութիւն եւ ի կատարութիւն քայլ մը միայն կայ: Նոյն սրտաշարժ տեսարանք կը կրկնուին նաեւ ի նոսր:

Գեւ Նոր Մշտ եւ Գաղիշոյ բանտերը պարզուեցան հայ ձերբակալեալներէ, եւ ահա լուր կը շրջի թէ պայտաւն վերջ նոր ձերբակալութիւնը պիտի լինին. հայ եւ թիւրք ամենայն այս բանի վրայ կը խօսեն եւ մինչեւ իսկ ձերբակալուելէ տե՛սնայ անուններն ալ կը արուես: Արդարեւ, ամեն ինչ կարելի է այլ եւս սպասել, քանի որ կառավարութիւնը հաստատ փաստեր չը փրնտոնէր. թեթեւ կասկած մը, անձնական կիրք յագեցնելու համար եղած զրպարտութիւն մը բաւական է աջէն ու ձախէն անմեղներ ձերբակալելու. համար: Այսպիսի անիրաւ գրութեան եւ անստոյգ կացութեան մէջ՝ ոչ որ կարող է իր վաղուան վրայ ապահով լինել:

Շարաթ մը յատաջ Արդենիս գիւղին մէջ ձերբակալուեցան երկու անձինք որոց ինչ կարգի մարդիկ լինեն տակաւին որոշակի յայտնուած չէ. միայն իրողութիւնն այն է որ վարդենիսցիք իրենք կառավարութեան յանձնած են զանոնք իրրեւ յեղափոխական: Ողջ մասնութիւնը կը նսեմացունէ վարդենիսցոց այն պատուարներ յեղափոխական համբաւն զոր ստացած էին Մուսապէկի գէմ՝ իրենց զինեալ զիմագրութեամբք եւ բռնոն բողոքներով եւ Արդենիսի անցած տարուան հանրաձայնութեամբ յորս կառավարութիւնը զօրքով եւ լնդանութեամբ յարձակեցաւ գիւղին վրայ:— Ամանք կը պատմեն թէ վարդենիսցիք նոյն օրերը նամակ մը ստացած կը լինին որ զիրենք կը զգուշացնէր երկու անձանց թէ անձերէ, որք քոր թէ կառավարութիւնէ վարձու լրտեսներ են եւ յեղափոխականի գիմակով աստ անդ շրջելով՝ գաղանիքներ կը կորզեն միամիտ հայ գիւղացիներէ: Չախորդ զուգահիւսութեամբ նամակին ստացուած օրն իսկ՝ երկու անձինք կերթան Արդենիս եւ գիւղացիք՝ մատնիչներ մատնելով կառավարութեան աչքին հաւատարիմ՝ երեւալու շուշնամիա խորհրդով՝ առանց երկար հարց ու փորձ անելու, այդ անմեղ անձինք, որք եւ թերեւս պարզ ձամբորդներ լինէին, կը յանձնեն նոյն միջոցին իրենց գիւղը գտնուող հինգ հարկահաւար ստիկանաց, որք անմիջապէս զանոնք ձերբակալելով՝ Մուշ լուր կը հասցընեն եւ. հետեւեալ օրը քսան հեծեալ ստիկան գալով կը կապկապեն եւ Մուշ կը բերեն այդ կարծեցեալ մատնիչները: Սորա տակաւին կառավարութեան գուռը բանտարկուած են. իրենց հարցաքննութիւնը տակաւին աւարտած չէ: Քովերնին մի քանի թղթեր գտնուած են որոնք՝ խօսուածին նայելով՝ այնքան փնտաւար բաներ չեն: Նոյն անձերէ մին է, կրտսի, քրդ ա գ ո մ ց ի Մարտիրոս անուն երիտասարդ մը որոյ ձերունի հայրը լսելով եղբւրթիւնը՝ եկած է Մուշ կառավարութեան ազերսագիր տալու՝ իր տղան ազատելու յոյսով: Արտուի թէ վարդենիսցիք զգալով իրենց սխալը, զոյժացած են. բայց դժբաղդաբար շատ ուշ, երկու անմեղներ մար-

դախտոյ կառավարութեան ձեռք մատնելէ վերջ:

Կառավարութիւնը մինչեւ ցարդ իր կասկածներն եւ հսկողութիւնը զարձուցած էր Մշտ եւ դաշտի վրայ, այժմեա կը կասկածի այն միամիտ լեռնցի հայերու վրայ՝ որոնք թէեւ քաջ՝ սակայն Գաւառացի անուամբ՝ ցարդ աւելի ծաղրու են, քան ուշադրութեան առարկայ: Բանտեալէ մը ի վեր զրոյց կը պտտի թէ Գաւառի Շէն ի ք, Սէմա եւ Ալէքիէկիէն (Բնդադար) գիւղերէն ունենցող պիտի ձերբակալուին թէ որչափ ոտոյգ է այս լրոյցն՝ տակաւին չը գիտենք, բայց սա յայտնի է որ օրերս այդ գաւառի կից Շատախի Գեղաշէն եւ Շուշնամիքի գիւղերէն ունենցող, Աւէ եւ Առաքել, յատուկ կոչնագրով Մուշ հրաւիրուեցան խտրելի ժողովոյն առջեւ ի հարցաքննութիւն: Պատճառն անյայտ է դեռ, բայց շատ հաւանական է որ զանոնք ձերբակալելու, կամ զանոնց պարզապէս հարցաքննելով արձակելէ յետոյ՝ նոյն միջոցով Պատնոյ աւելի կարեւոր գիւղերէն ունենցող ձերբակալու նենգամիտ նպատակաւ կը կանչէ զանոնք կառավարութիւնը. զի եթէ ձերբակալել ուղեն զանոնք, շնորհիւ տեղոյն լեռնային զրկի՝ չեն կրնար դաշտի մէջ ի գործ դրուած կոպիտ բռնութեամբ վարուիլ նոցա հեռ, այլ խորամանկութեամբ: Նոյնպէս արժանահաւատ աղբիւրքէ լսած եմք թէ կառավարութիւնը Շատախու եւ Գաւառի հայերը սարսափեցնելու համար՝ այժմէն լուր խրկած է Աւէօէր քիւրդերուն, որք այս երկու գաւառակաց ճշմարիտ պատուհան են, գետնները ցամքելուն պէս դալ բնակիլ Սիմ լեռան վրայ: Նոյնպէս կը լսեմք թէ Մշտ շա՛ի Թալի պ անուն միջկրօն շէյխ ալ, որոյ արարքներն կէս պաշտօնական բնութիւն ունին միշտ, իր կողմէ լուր զրկած է կէօշերներուն եւ զանոնք հրաւիրած է Մշտ սարեր, լսելով թէ «այս տարի ձեզի շատ որս կայ» (այս լուրն քրդական աղբիւրքէ առնուած է):— Անշուշտ աւելորդ չը լինիր «Հնչակի» ընթերցողաց մի քիչ տեղեկութիւն տալ Աւէօէր կոչուած այս աւերիչ տարրին վրայ: Աւէօէր, այսինքն փազկատուն, հաստատուն բնակութիւն չունեցող, քիւրդերն են՝ Բագրանցիք եւ Բատըրանցիք, առաջինք կը բնակին Ներքին Գաշտ՝ խլիան գաւառակի հարաւարդմէ, իսկ վերջինք բնակութիւնը կը տարածուին Սուլիէն մինչեւ Ներքին Գաշտ՝ ուր խասալիք իրենց բոյնն է: Ողջ երկու ցեղերն ամարուան տաքութենէն փախելով՝ կուգան իրենց վարանները կը զետեղեն Մշտ հովտուն սարին վրայ, Բագրանցիք՝ Շատախու կողմը, Նատըքանցիք՝ Շէնիք, Ամալ գիւղերու վերեւ, եւ շատ աւերութիւններ կրնեն, այնպէս որ գրեթէ այս գաւառի մէջ գեղէ գեղ անցուդարձ եւ Մշտ հեռ հաղորդակցութիւնը կը խափանուի: Գեռ անցեալ տարի՝ Բագրանցի քիւրդերը Շատախու Աղբի գիւղին մօտերը սպանեցին Սէմալի երկու հարիճ երիտասարդներ՝ Շա հ ա պ է կ ե ն ց Արթիւն եւ Պուլպուլ Օհան:— Ամեն տարի կառավարութեան բողոք բողոքի վրայ կուտան գաւառացի հայերը, խոնդրելով որ ետ դարձնէ Աւէօէր քիւրդերն իրենց տեղե-

րը, կառավարութիւնը առաջները երբեմն կը լսեր հայոց գանգաւաններուն եւ նոյն իսկ զօրք հանելով եւ կը դարձներ վրանարեւակները, բայց քանի տարի է որ հայոց բողոքներուն մասիկ չընելով՝ ազատ կը թողուր զանոնք իրենց աւերութիւնը գործելու եւ ահա այս աւերի ի պաշտօնէ կը հրաւիրէ զանոնք գալ բնակիլ Մշջ տարը: Այլ լսեմք թէ այժմեան այն կողմերու հայեր տար-տախի մէջ են, զի եթէ ելնեն զինու զօրութեամբ պաշտպանուին այդ վաշխառուներու աւերութիւններէն եւ երկուստէր մարդ սպանուին (ինչպէս պատահած է հինգ-վեց տարի յատաճ), կառավարութիւնը անպաշտօն կերպով մի ամենով շէյտերու միջոցաւ կրօնական (Շէյթի օրէնքով) գաղատան կընէ եւ մի քիւրդի արեւան դէմ երկու հայու արիւն կը հաշուէ եւ յետ այնմ արեւան գին կը պահանջէ: Կրնաք երեւակայի ուրեմն թէ արքան արդարացի է մեր գաղատացեաց այս տարուան տար-տախը, քանի որ այս անգամ ի պաշտօնէ կը հրաւիրեն քիւրդերը: Երգէն նախորդ թղթակցութեամբ մը մենք ընդարձակ կերպով ի վեր հանեցինք կառավարութեան վայրենի գիտաւորութիւնը եւ բարբարոսական նախապատրաստութիւնը՝ որովք հայերու պատահական ապրտամբութիւն մը զսպելու համար ու միայն շարունակ գինւորական ոսղմագիտական պատրաստութիւններ կը տեսնէ, այլ նաեւ քիւրդերն եւ իսլամ ժողովուրդըն այդ պարագային մէջ մեղ դէմ հանելու կը ձգնէ, գրգռելով զանոնք շարունակ մեղ դէմ մղելուանդ շէյտերու բերնով, անպատիւ թողնով իրենց աւերութիւնն ու հարստահարութիւնը, զանոնք գինւորագրելով եւ սպառնալիս: Այս կերպով կառավարութիւնը մօտիկ ազատ գայի համար կը պատրաստէ կը նիւթէ մի արիւնուշտ ժողովրդային, քաղաքային եղբայրասպան պատերազմ, որոյ զարհուրելի հետեւանքները այժմէն չը նախատեսիլ կարելի չէ: Բայց, ինչպէս այն ատեն ըսինք, այժմ ալ կը կրկնուի, իր փիճակէն յուսահատ եւ ոգիսպառ հայ ժողովուրդն զիւցաղնական արիւթութեամբ աչքն առած է եւ այդ սոսկայի պարագային, եւ ինչ որ ալ լինի՝ նա օր մը պիտի ելնէ պահանջէ իր արդար իրաւունքները, թուրք կառավարութեան պատասխանատուութեան թող-լով իր արիւնածարս մեքենայութեանց բոլոր դժոխս-լին հետեւանքները:

Աշնանէ ի վեր Մշջ գաղտի տաւարներուն մէջ ցաւ-կնաւով անհամար եղ, կոյ, գոմշ սառնեցան, տարտա-ւար ունեցողին հայել երկու մնաց, այս պատահասին երեսէն շատեր լուծքէ կարուցան եւ հիմա որ վար ու ցանքի ժամանակն է՝ շուարած են. փարա ալ չունեն որ երթան հեռաւոր տեղերէ իրենց տաւար գտնեն: Այս բնական պատահասին առաջ՝ կառավարութիւնը՝ հեռի իր պարտականութիւնն իմիտ ածելէ—որ է՝ դէմ սո-փայր մի ամբողջ իր տուրքեր հաւաքելու վայրաց կերպերը, առ ժամանակ մի գաղարեցնել արոց հաւաքումը եւ նոյն իսկ փոխադրութիւն ընել, որպէս զի գիւղացիք կարենան ծար մը գտնել իրենց մշակութիւնն ընելու եւ սով չլինայ երկրին մէջ—փոխանակ իր պարտականու-

թիւնը վայրկեան մը մոգէն անցունելու, աւաղակ կա-ռավարութիւնն ընդհանրապէս՝ առաջունէ աւելի անո-ղոր կերպով սկսած է հարկեր հաւաքել. ամեն գիւղերու մէջ ցրուած են հարկահաւաք ոստիկաններ որք ոչ մի-այն ներկայ տարուայ՝ այլ եւ վաղուց յետանցած տուր-քեր ամենայն ստիպողականութեամբ կը պահանջեն: «չը-կայ» ըսողները կը ծեծեն, կը տանին՝ կը բանտարկեն: Ասիկէ զատ, աւաղակ կառավարութիւնը կը շարունակէ հայ գիւղացեաց ունեցած սայլերը, գրասաններն ու տաւարնե-րը գրի առնել, որպէս զի ի հարկին գրաւէ: Այսպէս բը-նական պատահասէ ազատուածներն ալ կառավարութիւ-նը կուղէ առնուլ... Տրոց հաւաքման ժամանակ եւ առ-հասարակ՝ թուրքաց հայոց հեռ յարաբերութեանց մէջ, այժմ սպառնալից նոր եղանակ մը ալ հնարուած է որ բաւական է սարսափեցնելու ինչպէ՞սց գիւղացիները: Փոքրիկ ընդդիմութիւն մը, իրենց բաժանցից եւ անձ-նական պահանջմանց դէմ փոքրիկ առարկութիւն մը ը-նողին նորա կը պատասխանեն.— «կեանքուր դուն ալ «ըն-կերութեան» անգամ ես, դուն ալ «ճանփէտա» գրը-ուած ես»:—Այսօր բնկերութիւն հայերէն բառը ամեն տաճիկ եւ քիւրդ յա-տերած են եւ ամենուն բերա-նին է, իսկ «ճանփէտա» կը նշանակէ անձնուէր, թուրքեր «շնչակեան» անունը այսպէս թարգմանած են: Շատե-տերու համար ալ կամբաստաններն ու կրօնի թէ հարիւ-րապետ, հաղարապետ գրուած է եւ այն եւ այն—«Թե-եւ ոմանք այս խօսքերն ու զրոյցները հիշեցնելով ու շարամաութեամբ կարծասանեն, բայց պէտք է խոստո-վանել նաեւ որ՝ ընդհանրապէս իսլամ տարրը մեծ գա-ղափար եւ պատկառանք կտածէ ընկերութեան վրայօք, եւ մինչեւ իսկ չափազանցեալ զրոյցներ պատշենելով իր անդամաց լեզուն, իր զօրութեան եւ հարստութեան վը-րայ, տեսակ մը պարսկական տաճալ ալ իրենք կրնեն հայոց մէջ: Այս նաեւ թուրքաց մէջ մի մասնաւոր շրջա-նակ, որ անկեղծօրէն ցաւ կրգայ իրաց ներկայ փիճակին վրայ եւ կը գառափեալէ կառավարութեան գեղձուհիները, գուշակելով գալիք փոթորիկները եւ զգալով, որ ինչ որ ալ լինի՝ իր իսկական շահը ժողովուրդներէ համարաշնու-թեան մէջ է: Գծրադարար այդպիսեաց թիւր խիստ սահմանափակ է այս երկրի խաւարամիտ թուրք հասա-րակութեան մէջ:

Ահա այսպիսի շփոթ, տարտամ, ալեկոծ փրճակի մէջ հասաւ եւ կարմիր զատիկը եւ անոր հետ՝ գարունը: Այս, հնգամեայ ծանր ձմեռէ մը վերջ յորում մեր երկիրն սպիտակ պատանքի տակ թաղուած էր, հասաւ գարունը՝ ծաղկաբեր եւ բնութիւնը վերակենդանացաւ. արդեօք երբ, երբ պիտի գայ նոյնպէս հնդադարեան ծան-րաղանդալ ձմեռուան յաջորդող կարմիր գարունը՝ գեղա-ծիճալ աւետերօք:

Մեր Պուլանդայ թղթակիցը հետեւեալ լուրերը կը հաղորդէ. Համզա շէյտի գիւղի մասնիկ երեցն՝ որ կը յիշուի թէ ծերունազարդ Սիմոն վարդապետի, մի

քանի բաժանայից եւ եօթն համալսելոց յանիրաւի դատաւարաւորութեան պատճառ եղաւ իր գիւղը վերադառնալէն ի վեր՝ եւ երբ ծաղիկաղարկէն երեքը լուր կը զրկէ գիւղացւոց թէ ժամ գան, պատարագ պիտի մատուցանէ, նոքա կը պատասխանեն թէ «Յուդայի պէս բու վարդապետդ մասնելէ վերջ՝ Աստուծոյ շնորհակցեալ, պատարագ կընես. գնա, ինչ կուզես բրէ. մենք տաճիկ ենք»։ Այսպէս ըսելով եկեղեցին ոտք չեն կոխեր, իսկ իրենց մէջէն աւելի քրիստոնեայները ներկայ զատկական տօնից մէջ կերթան մօտաւոր գեղ մը եւ հոն կը հաղորդուին։

ՄՏԲԱԿ

ՄՇՈՅ ՏԱԳՆԱԳԸ
ԶԱՏԱԿՆ ՄԻՆՁԻՒ ՊԵՅՄԱՆ

Մուշ, 15 - 27 ապրիլ 1892.

Բեղմնաւոր է ժամանակէ մը հետեւ Մշոյ երկիրն լուրերու կողմանէ, մանաւանդ տխուր լուրերու։ Վերջերս երկու շարժուման միջոցին մէջ իրարու ետեւէն մեռան Փօթիկեան Աւետիս եւ Արապետ եղբայրք, որոց տունը Մշոյ ամենէն համբաւաւոր եւ գործունեայ գերդաստաններէն մին էր։ Կարապետ աղան մանաւանդ շատ ընդունակ մարդ էր եւ վարած կարեւոր ազգային պաշտօններ։ Ողջ մահն սակայն մենք աւելի պէն պատճառով կը նշանակենք՝ որ յեղափոխական գործին հետ անուղղակի վերաբերութիւն ունի։ Ողջ երկու անձանց մահն յառաջ եկած է իրենց սրտի ցաւէն՝ իրենց տան միակ նեղուկ եւ կարապետ աղայի որդի՝ Արշաւիր Փօթիկեանի յանիրաւի ձերբակալման եւ դատաւարաւորութեան վրայ, եւ մանաւանդ հայրն՝ որոյ աչքն արդէն լուսազուրկ էր, Արշաւիր, Արշաւիր գոչելով՝ խորին վշտով, անմոխթար գերեզման իջած է։ Արշաւիր՝ տակաւին պատանի՝ առանց իր յանցաւարաւորութեան ու եւ նշոյ մը երեւնալով՝ միւս ձերբակալելոց հետ կարին տարած է եւ ո՛վ գիտէ ո՛ր պիտի արտօնուի։ Մենք այս տխուր պարագայը նշանակեցինք՝ ոչ զի այս օրինակ սրտաճրմիկ պարագայ, հազուադէպ են, այլ մանաւանդ հետաւորաց ցոյց տալու համար՝ թէ ինչքան զոհեր կը խլէ մեզնէ առաջի բռնակալութիւնը, թէ որքան տուններ կը փլին եւ որքան ծովեր կը մարին տմեն օր յերեսաց անիրաւ հայածանաց եւ անդաւատաստ դատաւարաւորութեանց։

Չասկի օրերէն սկսեալ ցարդ կառավարութիւնը իր ցերեկեայ եւ գիշերային հակոդութիւնքն արատաւոր կերպով աւելցուցած է Մշոյ մէջ։ Չասկի երեք օրերը անընդհատ հինգ եկեղեցեաց զոռները շրջապատեալ էին ոստիկանաց խումն բազմութեամբ եւ հայ թաղերուն մէջ զինուորական երթեւեկութիւնք անպակաս էին։ Եւ ցարդ իսկ՝ ամեն օր ցերեկները կանոնադրապէս պահակ զօրքեր կը շրջեն հայ թաղերը, իսկ գիշերն ի բուն՝ որչափ որ զօրք կայ ի Մուշ՝ բոլորն ալ գէն ի ձեռին, գիշերապահ խումբերու բաժնուած՝ անքուն կը հսկեն Մշ-

շոյ շուրջն եւ թաղերը, մանաւորապէս կը հսկեն քաղաքին մտից բոլոր ճանապարհներուն վրայ, կարծես արտաքին յարձակման մը երկիւղ կրէին...։ Մնտի կասկածներ՝ որք երանի՝ թէ սորվեցնէին մեր թերահաւատ եւ խտտաիրա հայերուն թէ ինչ կրնան ընել եւ ինչ պէտք է ընեն։ Կա եւ խօսք կայ թէ կառավարութիւնը մտադիր է մի քանի ոստիկանական պահականոցներ հաստատել քաղաքին հայաբնակ թաղօրէից մէջ, որպէս զի կարենայ աւելի մօտիկ հսկողութիւն ի գործ գնել հայոց շարժման վրայ։

Կախորդ թղթակցութեամբ գրեցինք Շատաւի գաւառի Գեղաշէն եւ Շուշն ամերիկ գիւղօրէից ուսններուն յատուկ կոչնագրով Մուշ կանչուելն ի հարցաքննութիւն՝ առանց յայտնի պատճառի։ Կոչաւ մին Գեղաշէնու Աւետիս եւ Քոփ գիւղի գլխաւորներէն շէպօյ Յարէ անուն անձն որ նոյնպէս կանչուած էր՝ դացին Մուշ եւ ցարդ կը գեղերին Մշոյ փողոցները, ոչ հրաման կայ իրենց վերադառնալու եւ ոչ ալ կը բանտարկեն։ Կերեւի թէ այս կերպով զանոնք ներդրով եւ անոնց Մուշ կանչուելուն պատճառն անյայտ թողլով՝ կառավարութիւնը կը նկրտի խորամանկութեամբ խաբել եւ ձեռք բերել նաեւ Գաւառի Շէնիք, Սեմալ եւ Ալիէի գիւղէն գիւղօրէից գլխաւորները որոց վրայ կառավարութիւնը ժամանակէ մ'ի վեր ծանր կասկածներ յղացած կերեւի։ Կը լսեմք թէ անցեալները հարկահաւաք ոստիկանք այդ գեղերէ բաւական հարկ հաւաքելէ վերջ՝ պահանջած են որ ուսն եւ ընդ անձամբ տանին դրամը կառավարութեան, իսկ նոքա չեն գացած, այլ ուրիշ անկարելոր մարդ ճամբած են. կառավարութիւնը զանոնք երկու օր բանտարկելէ վերջ՝ կարձակէ։ Այս միայն կառավարութիւնն, այլ եւ քաղաքին թուրք տարրն սատիկ հակառակ է յիշեալ երեք գիւղերու բնակչաց։ Ամեն անգամ որ այդ երեք գիւղերէն մարդեր կիջնեն Մուշ առուստրի համար, Մշոյ տաճիկներ՝ մանաւանդ Բերդիցիք՝ թաղերու եւ նոյն իսկ շուկայի մէջ կը յարձակին անոնց վրայ եւ զանոնք կը ձեռնեն. սատիկներ կը տեսնեն, այլ չեն խօսիր։ Խեղճ գիւղացիք ոչ կը համարձակին զարնել եւ ոչ ալ բողբոջ կառավարութեան. երկուշարժուման միջոցին մէջ այս չորրորդ անգամն է որ նոքա կը ձեռնուին։ Ամեն ինչ ցոյց կուտայ թէ կառավարութիւնը կը պատրաստուի աւելի խիստ կերպով իր կատաղութիւնն ու զայրոյթը թաղիկ հայ ընտանեանաց վրայ, իսկ թէ ինչ շարժումի միջոցն թեւադրեալ՝ այդ տակաւին ըստ բաւականին յայտնի է...։ Արդեհիս մէջ ձերբակալեալ երկու հայերը կը մնան տակաւին բանտի մէջ, թէ եւ վերանին ոչ մի փնտաւար թողլով բռնուած չէ եւ ոչ մի յանցանք ապացուցուած չէ. կերեւի պարզ ճամբորդներ էին։—Կախորդ թղթակցութեամբ մը գրեցինք Մշոյ առաջնորդ Կերսէս վարդապետի պատրիարքական հրամանով կաթողիկոսական ընտրութեան համար իջածին երթալու որոշումն։ Առաջնորդը զատկէն անմիջապէս վերջ պիտի մեկնէր, մինչեւ իսկ մի շրջաբերա-

կան կոնգակով իր հրաժեշտի ողջոյնը կուտար իր հօտին, յորդորելով զայն հանդարտ եւ հաւատարիմ մնալ... եւ ահա կառավարութիւնը հրաման չը տուաւ իրեն Մուշէն դուրս ելնել, ո՞վ գիտէ որպիսի կասկածներէ լծելադրեալ եւ Մշոյ կառավարիչ փաշան անձամբ տեսնելով առաջնորդն, ըսած կը լինի. «եթէ դու այս երկրէն հեռանաս, անմիջապէս երկիրը տակն ու վրայ կը լինի... Գուցէ մեր հեռաւոր փաշան իրաւունք ունենայ...»: Ըհա վաղը պայրամ է. այժմէն կը խօսուի պայրամէն վերջ կառավարութեան ձեռք առնելիք նոր խտութեանց վրայ. դարբինք մեծ գործի մէջ են. մեծաքանակ ձեռաց անուր (քէլէփէ) կը շինեն... Ինչու համար...:

ՄՏԻԼԿ:

ՄՇՈՅ ՏԵԳՆԵՊԸ:

ՄԱԻՇ, ՊԸՇԵՐՄԵՆ ՎԻՃԱԿԻ ՄԷՔ: — ՈՍՏԻԿԸ —
ԵԼՑ ՎԸՇՏԵՐՆ Ի ՍԸՍՈՒՆ: — ՍԸՐՍԸՓ:

Մուշ, 1892 ապրիլ 22 (շ. 8):

Մեր կասկածներն իրականացան. պայրամին հետ մեկտեղ Մշոյ տափնապն նոր եւ սպառնալից կերպարանք ըստացաւ: Հսկողութիւնը տարապայման են քաղաքին եւ դաշտին մէջ. քաղաքն իրական պաշարման վիճակի մէջ է. գիշեր ցերեկ անընդհատ՝ ոստիկանք կը շրջին շուկան եւ հայաբնակ թաղերը՝ սուխերի յի ձեռքին. քաղաքին մէջ գիշերային երթևեկութիւնը բոլորովին արգիլեալ են. գերազմանական մեռելութեան կը մատնուի նա, իսկ ցերեկները սարսափէն ամեն մարդ կարծես զալկահար կարած է: Օրերս կառավարութիւնն մոռնեալիկ (թէլալ) կանչել տալով՝ պաշտօնապէս արգիլեց քաղաքի մէջ զէնք մուտ գործելը, զէնքով պտտիլը. անհնադանդներու զէնքը պիտի գրաւուի եւ իրենք ալ պիտի բանտարկուին. նաեւ քաղաքի մէջ վառօթի, ծծմբոյ եւ բորակի վաճառումն եւ մանաւանդ վեց հարուածանի, Կարթիկի հրացանի փամփուշտներու առուտուրը այժմ բոլորովին արգիլուած է: Գուցէ կառավարութիւնը զիտմամբ այս անօրէնութիւնքը կրնէ որպէս զի արգէն անգէն հայերը բոլորովին զինաթափ ընելով՝ կարենայ մի գեղեցիկ օր Կարնոյ գէպքին նման գէպք մը յառաջ բերել եւ քրիստոնեայները ջարդել: Գուր գիտէք որ ամեն յեղափոխական պարագային մէջ տաճիկ կառավարութեան ուղեղի առաջին մտաւորական եղած է քրիստոնէից կոտորած կազմակերպել. այժմ այս սոսկալի պատահականութենէն կը վախճուի: Թէեւ տաճկաց ալ արգիլուած է քաղաքին մէջ զէնքով պտտիլ, բայց այդ արգիլքը բոլորովին անուանական է եւ ի հարկին նոյն իսկ զինուոյ միջերանոցի (տէպպօ) բոլոր զէնքերը տաճկաց համար արամադրելի են... Նաեւ օրերս կառավարութիւնը դարձեալ մոռնեալիկ կանչել տալով քաղաքին մէջ՝ ծանոյց հասարակութեան, թէ այսուհետեւ արգիլուած է ամեն հայու ժամէ մը աւելի հեռու տեղ երթալ

քաղաքէն դուրս առանց անցագրի (թէգքէթի). այս կերպով դաշտի զիւղօրէից եւ քաղաքին առօրեայ յարաբերութիւնն իսկ կարուած է, որմէ ծագած դժուարութիւնը անհուն են. զեղաշիջ երբեմն կուգան, բայց քաղաքացիք չեն կրնար քաղաքէն անհրաման հեռանալ: Անցեալ օր Տիրիսի Կառարու Ընաքէոց վանուց միարան Ղուկաս վարդապետը վախճանած ըլլալով՝ քաղաքիս առաջնորդ Ներսէս վարդապետը թաղումը կատարելու համար վանք պիտի երթար, բայց որովհետեւ վանքն քաղաքէն մէկ ու կէս ժամ հեռու է, ստիպուեցաւ արտօնութիւն խնդրել կառավարութեան եւ ապա երթալ... Հայերը սարսափեցնելու համար՝ կառավարութիւնը արտօնութիւն եւ հրահանգ տրւած է հասարակ տաճիկներուն եւ քրդերուն՝ խտուրթութեամբ վարուիլ նոյա հետ եւ կասկածելի անձերը ձերբակալելով իրեն յանձնել, իբր թէ իր անդադար պըտուցած հետախոյզ ոստիկանք բաւական չէին: Կառավարական այս արտօնութիւնը որքան զեղծմանց տեղի կուտայ, աւելորդ է բացատրել թուրքեր այժմ իրենց բան ու գործ ըրած են անմեղ հայերու օձիքը բռնել յեղափոխական եւ ըսելով եւ զանոնք ահարկելով՝ ահագին կաշառք առնել եւ ապա թողուլ աւաղակութեան նորերուկ ձեռք մը ալ այս է: Անցեալները Բատըր քանցի քիւրդերը Ներքին-Վաշտի Հոտնով գեղին մէջ ձերբակալեցին Տիրիսի Կառարու Ընաքէոց մի յայտնի անձ, Շէխ Կառարու Միւրաթի ըլլալ թէեւ իր յանցապարտութեան յետէ նշոյլ չը կար, փասուր եւ Կիւն ջ տանելէ վերջ՝ օրերս Մուշ փոխադրեցին եւ այժմ բանտարկեալ կը մնայ ասաւ: Անցեալ օր ընկուղի կոճ հաւաքելու գործով այս կողմերս եկած անձ մը (քիւթիւքճի) Բերդալ գեղի բով ձերբակալելով Մուշ բերուեցաւ:

Բայց օրերս պատահած գէպքերուն ամենէն ծանրակշիռն եւ իր հետեւանաց կողմէ ամենէն տափնապն լին է անշուշտ կառավարութեան Մշոյ հարաւակողման Շատախ եւ Գաւառ կողմած տեղերը ոստիկան զինուորներ ուղարկելն: Պայրամի առաջին օրն իսկ, ապրիլ 16-ին, գիշերանց քանի մը փաշտ ոստիկանք՝ ըստ հրամանատարութեամբ հարկւրապետ Հաճի Գէի մաղայի՝ յանկարծ լեցուեցան Շատախու Գոփ գեղը եւ երկրորդ առաւօտ ցրուեցան՝ Շատախու բոլոր գեղերը (Տաիրք, Խիլցանք, Գոփ, Կէրմաւ, Շուշանմերկ եւ Կեղաշէն). մեր առած տեղեկութիւնք կը հասնին մինչեւ ապրիլ 20. այդ շուրս առաւոյց մէջ զինուորը կը մնան յիշեալ գեղերը առանց ուրիշ որոշ ձեռնարկութեան անուղղակի կը հարցաքննեն գեղացիները: Հաճի Գէի մաղան ոստիկանով մը լուր զրկած է Գաւառի Շէնքը, Մեմալ, Կէլի Կէլի Կէն գիւղօրէից գիւղաւորներուն եւ ըսեր է թէ՛ իրենց համար վախճալու բան չը կայ, թող անկասկած իր քովը գան. նոքա բնականաբար կասկածելով թուրքական խորամանկութենէ չեն ցանկացած երթալ: Կրտսի թէ ասոր վրայ հարկւրապետը Մուշէն զօրք ուղած է, այդ երեք գեղերու վրայ յարձակում

գործելու: Տակաւն որոշակի չը գիտցուիր թէ կառավարութեան բուն նպատակը ի՞նչ է, որ կը հալածէ հայ լեռնակառնները: Հաւանականաբար կերեւայ թէ այդ կողմերու (Վասնդ) բոլոր հայ ունեւորը կուզեն ձերբակալել լայն չեմ կարծիր որ այդ վերջինը գիւղութեամբ ձեռք խնկան: Կան խօսք կը պատի թէ Գաւառի գլխաւոր գեղերը պիտի խուղարկեն թէ զէնք փնտռելու համար եւ թէ յեղափոխական գործիչներ: Զէնքերու մասին—յայտնի է թէ այդ լեռնական հայերը՝ քիւրդերուն առօրեայ յարձակմանց դէմ ինքզինքնին պաշտպանելու համար՝ ունին համեմատաբար քիչ քանակութեամբ կայքաբարաւոր (չափախի) հրացաններ, որք եթէ իրենց ձեռքէն առնուին՝ այլ եւս անարդեւ ծանապարհ կը բացուի շրջակայի քրդերուն այդ գեղերն բոլորովին աւերելու: Աւառի եթէ այս զրոյցը ճիշդ լինի՝ անկարելի կը թուի որ նոքա իրենց պաշտպանութեան միակ առարկայքը թողուն տանի առանց զիմադրութեան: Գաւառի յեղափոխական գործիչներ փնտռելուն, զրոյց կը պարտի թէ կառավարութիւնը կը փնտռէ մանաւանդ մի հայ յեղափոխական որ Պոլսի եւ Եւրոպա գործիչ վերջ անցած է եղեր Հայաստան եւ կը կասկածուի թէ այդ կողմերը կը գտնուի. նոյն անձը կը փնտռուի ամբողջ Բաղլէյ վիլայէթին մէջ եւ այդ նպատակաւ մինչեւ իսկ հետաւոր տեղէ (թերեւս Պոլսէն) չորս ոստիկանական պաշտօնաւոր ալ եկած են Մուշու այլ եւ այլ կողմեր զրկուած՝ նոյն անձին հետքերն որոնելու. նաեւ կըսուի թէ ոստիկանք ունին մի լուսանկար պատկեր յիշեալ անձանց թմբակին. նոյնպէս շէհեմալ ոստիկանք Գաւառի բոլոր գեղերը պատելով հետամուտ են գտնել յեղափոխականներ: Կախորդ լղջմակցութեամբ մը խօսեցանք Կէօզէր քիւրդերուն վրայ. կառավարութիւնը այժմ յուր լուրի վրայ կը զրկէ անոնց դալ՝ որ յառաջ բռնել Մշոյ տարերը: Կը գուշակուի թէ այս տարի Կէօզէրը սովորականէն աւելի մեծ բաղմունքով պիտի գան եւ կ'ստախալութենէ հրահանգուած պիտի գործեն սոսկալի աւերութիւններ: Երդէն Հատախու եւ Գաւառի բնակիչք Կէօզէրի մօտաւոր գալստեան սարսափով պաշարուած էին. այդ բաւական չէր, ահա իրենց գլխուն վրայ կը ծանրանայ մի աւելի մեծ փորձանք—կառավարութեան կասկածներն եւ հալածանքները: Կրնայ երեւակայութիւն թէ այս երկու պատուհասները—կառավարութիւնը եւ Կէօզէրը—այս տարի ի՞նչ աւերակ պիտի զարնեն այդ գեղեցիկ գաւառը:

Այս ամեն գառն աղետից հետ մեկտեղ, այսօր աղքատութիւն եւ թշուառութիւն Մշոյ բովանդակ երկիրն խորին յուսահատութեան են մասնաւոր: Մարդ ճնշող տիրութեամբ կը համակուի տեսնելով եւ լսելով թէ ինչպէս հայ զիւղացիները յուսահատ իրենց եւ իրենց ստացուածոց շարունակական անապահովութենէն, կեննեն իրենց բոլոր ոչխարները կը ծախեն (ինչպէս պատահած է այս գարնան օրերս ի Զուխուր), այլը—եւ աւելի բաղադրոյն—վատրեկ եւ գլխիկոր՝ ձեռք կառնեն պանդխտական գաւաղանք. (այս տարի այնքան խուռն

բաղմունքիւն ելած է պանդխտելու որ Մշոյ դաշտը քիչ տանէն մի ընդարձակ եւ տխուր կանանոցի երեւոյթ պիտի առնու): Իսկ զ՝ պանդխտողներ ծայրագոյն թշուառութենէն բնկեալ եւ ընկճեալ չեն կրնար մտածել մի յեղափոխական յուսահատ զիմադրութեան վրայ եւ պանդխտութեամբ կը փորձեն փախչել սարկութեան եւ թըշուառութեան հեղձամիջուկ միջնորդաւն, հոն թողուլ սակայն իրենց սիրական զստերքը ու կնիկները,—պատրաստի որս վայրենի քուրդին անասնական կրից . . . :

Որչափ որ լսա երեւոյթիւն մեր երկրի վիճակն այսպէս յուսահատական է, սակայն պէտք է ի նկատի ունենալ սա հոգեբանական ճշմարտութիւնը՝ թէ ծայրագոյն յուսահատութիւնը շատ անգամ կը փոխարկուի անսահման կատաղութեան, սարսափն՝ վրէժխնդրութեան, երկհատութիւնն ալ՝ յանդգնութեան:

Այսպիսի միտմարական փոփոխութիւն մը յայտնի կերեւայ արդէն ժողովրդին մի մասնաւոր դասակարգի մէջ, որոյ թիւն հեղհեաէ ստուարանալու վրայ է, շնորհիւ մանաւանդ յեղափոխական կազմակերպութեան ջանից որ օգտուելով այն աղէտներէն, չը դադարիր կենդանութեան եւ ոգեւորութեան շունչը փչել ամենուն վրայ: Եւ մենք կը հաւատանք որ այս սաստիկ ճնշումներն եւ այսօրինակ հալածմունքն նախագուշակ նշաններն են մի օրհասական միջոցի, որ պիտի պայթի վերջապէս տաճիկ բռնակալութեան գլխուն եւ յորում պիտի լինին «առաջինք յետինք եւ յետինք առաջինք», այլ այս ամենը սկիզբն է երկանց:

ՄՏԲԵԿ

ԵՊԵՂԵՑԻՆԵՐՈՒ ԻՌԵՆԵՐԸՈՒԹԻՒՆՔ

Մուշ 1892 ապրիլ 24 (Հ. Տ.)

Ահա երկու ծանրակշիւ եղելութիւնք եւս պատահած են այս օրերս իրարու ետեւէ Գաւառի արեւելեան եւ արեւմտեան մասանց մէջ միանգամայն, որոց առթիւ ամբողջ բրիտանական ազգաբնակչութիւնն մեծ յուզման եւ գրգռութեան մէջ է եւ կը վախցուին ծանր շփոթութիւնք:

Երեք օր առաջ քիւրդեր գիշերանց յարձակում գործած են Խասգեղիս. Սաեփաննոս հեղադարեան հին Եկեղեցւոյն վրայ եւ դուռը կտրելով ներս մտած եւ տաճարը բոլորովին կողոպտած են, բոլոր անթմները, մինչեւ անգամ սկիհը, աշտանակները, պատկերաց վրայի արծաթեայ նշանները, տուփերը եւ զարդերը, նոյն իսկ վարպետը քակած ու տարած են, խորանը քանդելով եւ քրքրելով: Գեղացիք առաւօտուն միայն խմանալով եղելութիւնը—զի եկեղեցին գեղէն մեկուսի կը գտնուի—հետախուղութեան կեկենն եւ Գեղձմեր քրդաբնակ գեղին ծամբոռն վրայ կը գտնեն միայն գեղի «հրաշագործ» Բախարանը՝ աղբերու մէջ ձգուած՝ իր վրայի թանկագին ծածկոցներէն եւ արծաթեայ խաչերէն մերկացած:

ՏԱՐՈՆԻ ՀԱՐԺՈՒՄՆԵՐԸ

ՏԱՐՈՆԸ ՀԱՐԺՄԱՆ ՄԷՔ. — ՀԻՄՈՒԱՆՇԷԻ ԳԻՒՂԻ ԿՈՒՒԸ.

Ս. ԿԼԵՄԵՆՏԻ ՎԼԵՔԻ ԿՈՒՒԸ. — ԳՂԵՂԵՃ ԳԻՒՂԻ ԿՈՒՒ-

ԻՐ. — ԳԼՇՏԻ ՀԱՐԺՄՆԵՐՆ ՈՒ ՎԻՃԿԸ. — ՈՍՏԻ-

ԿԼԵՆ. — ԶԻՆԻՈՐՆԵՐՈՒ ՎԼՇՏԵՐՆ ԵՒ ՍԱՄԱՌՅ ԳԼ-

ԻԼՈՒՐ. — ԸԶՕԻ ԶԱՐԶԼԵՐՆԵՐԵՐԸ. — ՍԱՍ-

ՆՈՅ ԱՊՍՏՆԱԲԵՐԵՐՆ ՀԱՐԺՈՒՄՆԵՐՆ

ՈՒ ՎԻՃԿԸ. — ՆՈՐԱՆՈՐ ԶՕՐԲԵՐ

ՍԱՄԱՌՅ ՎԼՇՏ.

Մուշ, 1892 մայիս 16 (շ. Տ.).

Մեն, ինչ որ սպասելի էր Տարօնոյ ներկայ տաղ-
նապալեց վիճակին մէջ սկսաւ տեղի ունենալ. — Տարօնոյ
հայ ժողովուրդը շարժման մէջ է: Այս վերջին ժամա-
նակները դրոժիւնն անտանելի էր դարձած եւ ամեն
երեւոյթ նախագուշակել կուտար արիւնահեղ դէպքեր,
մեծ իրարանցում, ապստամբական շարժումներ: Եւ դորա
համար պէտք էր մարդարէ բլլալ: Մեն, ինչ պիտի տե-
ղի կունենայ, նոյնչափ անխուտափելի էր համարէր հայը,
որչափ եւ թիւրք կառավարութիւնը, որ մեծամեծ պա-
տրաստութիւններ կը տեսներ շարունակ: Եւ այսօր հայը
կատաղած է Տարօնոյ շատ տեղերը եւ վերաւորուած
գաղանի նման կը մոնչէ Տարօնոյ լեռներուն մէջ: Կա-
տաղած է նոյնպէս կառավարութիւնը, որ ամեն ճիգ կը
թափէ խեղդելու Տարօնոյ շարժումները: Նորա ամենա-
մեծ երկիւղն է այդ շարժմանց լուրերը չը տարածուին
Հայաստանի միւս գաւառներուն մէջ, ըստ որում ապրա-
տամբական շարժմանց վարակիչ բլլալը քաջ գիտէ: Ուր
որ շարժում կը ծագի պաշարման վիճակի է ենթարկած:
Կառավարական շրջաններու մէջ մեծ իրարանցում կը տե-
րէ: Բ. Գոնէն հասած հարցապնդողական հեռագիրնե-
րու պատասխանները երկմաի ոճով կը արուին. կըսեն
թէ խաղաղութիւնը վերականգնած են, բայց մի եւ նոյն
ժամանակն ալ նորանոր զօրքերու պէտքը կը յայտնուի:
Իսկ քանի մը տեղեր հեռագրական թերթը կարուած
բլլալով, տեղական եւ կենտրոնական կառավարութեանց
հեռագրական յարաբերութիւնը խզուած են: Բաւա-
կան զօրքեր շունենալու պատճառաւ տեղական կառավա-
րութիւնը քուրդ ցեղերուն հրահանգներ կուտայ յարձա-
կուներ ընելու հայ գիւղերու վրայ, իսկ իր սակաւա-
թիւ զինեւորական ոյժը աւելի կը կենտրոնացնէ Սամոյ
եւ Գաւառին վրայ:

Կարգաւ պատմեմ գէպքերը:

Արիւնահեղ կռիւ մը կը պատահի Հ ա ս ն ա ն ց ի
քիւրդ թ ո ո ի ներուն (աղաներուն) եւ Պուշանբայ
Հ ի Ր ու ա ն շ է խ գիւղի հայոց միջեւ: Երկուստեք 8-9
հոգի սպանուած եւ բաւական ալ վերաւոր ինկած են:

Կառավարութիւնը հետամուտ է կռիւն մասնակցող հաւե-
րը ձերբակալելու որոնք անհետացած են, իսկ քիւրդերն
ի հարկէ հանգիստ կը չըջին, որովհետեւ նորա
կառավարութեան զինուոր են եւ նոցա գլխաւորները
սուլթանէն շնորհներ են առած: Այդ կռիւն լուրն ի-
րարանցում է պատճառած շրջակայ քանի մը հայ գիւ-
ղերու մէջ:

Պոյրամեն երկու օր վերջ ս. Կ ա ր ա պ ե տ ի վանուց
մօտիկ Կ ու ա Ր ո գ եղի — որ վանքին սեփականութիւնն
է հանդերձ իր հողերով — քիւրդ բնակիչք կառավարու-
թութեան գաղանի հրահանգով գիշերով կը յարձակին
վանքի միաբանութեան վրայ՝ պահանջելով որ ձեռք չա-
շեն գեղին հողերէն զորս վանքին վարձք վճարելով կը
մշակէին ցարդ: Փակագծի մէջ պէտք է ըսել, որ ասոր
տարի առաջ քիւրդերն անգամ մ' ալ բռնացած էին
վանքի հողերուն վրայ, բայց այն տունն երկար դաժա-
վարութենէ վերջ նոյն կառավարութիւնը, որ այսօր հա-
յերին կոտորելու պատրուակներ կորսնէ, վանքին վերա-
դարձուցած էր գեղը եւ հողերը: Բազմաթիւ վիճակ
քիւրդերի յարձակմանը բուռն կերպով կընդդիմադրէ
վանքին միաբանութիւնը (հազուադիւրս օրինակ մը հո-
գեւորականութեան կողմէն) եւ դուրս կը վանէ: Երկուս-
տեք 3-4 սպանուած եւ 10 վերաւորք ինկած են, որոց
մէջ են նաեւ վանքին երկու տիրացուներ եւ 2 ա ն կ լ ը
ա ղ ա ս ր (ս. Կարապետի վանքի գործակաւար) 2 ա-
ք ա Ր ը: Առաջնորդ հայրը կառավարութեան զինած է,
բայց որոշ պատասխան չառնելով՝ հրահանգ չըրկած է ս.
Կարապետի վանուց միաբանութեան, որ եթէ երկրորդ
յարձակում լինի, իրենց բոլոր զօրութեամբ զինադրեն
եւ եթէ այդ ալ չաջողի, վանքին զօները փակելով՝ բա-
նալիները բերեն կառավարութեան յանձնեն: Երգարեւ,
քիւրդերն սպառնացած են կրկին յարձակուիլ եթէ վան-
քը չը հրաժարի իր այդ սեփականութենէն: Ս. Կարա-
պետի արիւնահեղ դէպքը ընդհանուր վրդովման մէջ է
ձգած Տարօնոյ հայերը:

Մի եւ նոյն օրերը ուրիշ արիւնահեղ կռիւ մ' ալ
տեղի ունեցաւ Գ ղ լ ա ղ ա ճ հայաբնակ գեղին (Մշէն 4
ժամ հեռի դէպ արեւմուտք) բնակչաց եւ մօտակայ Է. զ-

քան գեղի քիւրդերուն միջեւ: Այս վերջինք՝ երկու պատճառներու համար իրենց ոչխարաց հօտը հայոց աշընցան ցորենի արտերուն մէջ կը մտցնեն արածիրու: հայեր չեն լծողուր, քիւրդերն ալ չեն հնազանդիր. կրօնիւր կը բացուի, կատարի կուի, գաւազանով, զաշոյնով հայերը եւ գէնքերով քուրդերը զերար անխնայ կը հարուածեն. երկուստեք ալ շատ վիրաւորեալք՝ քիւրդերը փախուստ կուտան

Պիտի խոստովանիլ որ կառավարութեան քիւրդերը հայերու վրայ յարձակեցնելու այդ մեթօն իրեն բաւական ձեռնառու է իր ներկայ վիճակին մէջ, երբ զօրք չունի, մինչդէս հայեր շարունակ կը բողբեն ու կը շարժին եւ նոցա խեղդելու պէտքն ունի: Այսպէս Սըն 3-ն ու ա գեղին գէպը կատարեալապէս կը հաստատէ այդ: Այդ գեղին մէջ որ 20 հայ եւ 5 տուն միայն քիւրդ կար, անցեալները 3 ա կ ո Ր անուն հայ մը իր կնոջ պատիւը պաշտպանելու համար՝ սպանած էր իր գեղին քիւրդ մը: Յակօր արդէն ձերբախլուած եւ 15 տարի բանտարկութեան դատապարտուած է (լծէ եւ օրէնքէն փախնէ որ այդ հանգամանաց մէջ սպանութիւն գործողի պատիժըն է 3 ամիսէ մինչեւ 3 տարի բանտարկութիւն), այսուամենայնիւ միայն այդ գէպքին երեսէն՝ գեղին քիւրդերը կառավարութենէն բաց ֆէրման առած իրենց ուղած կերպով կը բռնանան հայ գիւղացւոց վերայ. ոչ միայն Յակօրի բոլոր տունը, տեղը, կալուածները կը գրաւեն, այլ եւ բոլոր հայ գիւղացւոց հողերը ու յեցին բունի գրաւել: Քանիցս գեղացիք կառավարութեան աղերսագիր տուին՝ չը խուցեալ, եւ այս վերջին անգամ՝ Մշոյ միւլթասարքի փաշան Սասնէն եկած ապլտամըշական լուրերէն կատարած՝ խեղճ գիւղացւոց վրայ կը լծաի իր զայրոյթը. կը պատահէ աղերսագիրը եւ կը վռնտէ զանոնք, ըսելով՝ «Գ ա ց է ք Շ է շի ք, Ս է մ ա լ գ ե ղ ե ր ը (Սասնոյ) գ ի մ ե ց է ք. ձ ե ր, հ ա յ ե ր ու ղ, հ ու ք մ ա լ ը ր հ ո ն է»: Մնձնուցիք կը սկսին բողբել եւ քիչ ատենէն ետքը կը վերադառնան գեղ, վճռելով կուով վերջացնել ամեն բան: Հազիւ գեղ հասած՝ հոն զինեալ քիւրդերն կը տեսնեն. կը յարձակին նոցա վրայ, բայց չարաչար կը կոտորուին. կենդանի մնացողք կը փախչին. եւ այսօր Մնձնու ա գատարի է, Մնձնու մերկ է, Մնձնու ալլ եւ չը կայ, եւ անտիրական են մնացած հայերու տուն ու տեղ եւ մշակեալ հողեր

Գարձեալ ընդհարում մ՝ ալ տեղի ունեցած է Պ ա ղ լ ու գեղին մօտ որոյ հայ գեղացիներէն քիւրդերը առած են 50 տաւար:

Քիւրդերու կողմէ աւազակութիւնը երթալով մեծ համեմատութիւն կառնուն եւ այն ալ այն քիւրդերու, որք կառավարութեան կամաւոր զօրքը կը համարուին այժմ իրենց ստացած շնորհներուն փոխանակ: Գաշտին մէջ ձի, տաւար, ոչխար չը մնար՝ կը տանին. անմիւ են գէպքեր, անմիւ են հայ գիւղացիներու կոխներն ու ընդհարումները լծիւք օստիկան-զինուորներու եւ քիւրդերու հետ: Կերեւայ լծէ հայ գիւղացիք որոշած են

բողբել եւ ընդդիմադրել կարավարութեան եւ քիւրդերուն մինչեւ վերջին ծայր, քանի որ իրենց կացութիւնն անտանելի դարձած՝ միայն այդ կը լծելալրէ իրենց: Բնդհանուր է ճարօնոյ հայոց մէջ այն միտքը լծէ եւ լծէ կառավարութեան եւ քիւրդերու ներկայ ընթացքն այսպէս տեսելու ըլլայ. քանի մը ամիսներ եւս եւ հայերը չեւըն իրենց գլխուն ձարն իրենք տեսնելու, ճարօնը կամայանայ հայերէն, հայ ժողովրդեան արթուն մասը կամ բանտերու մէջ կը փախ եւ կամ անօդնական ու անոյժ մնացած, խոյս կը տայ երկրէն ընդ միշտ: Կը այդ գգացմամբ, այդ օրհասական վիճակին մէջ ճարօնոյ հայն այլ եւս համբերութիւնը կորցրած, ինքը մինակ կը խլրաի կը շարժի, ոտքի կելլէ Միւս կողմէն ալ Գաշտի կատակելի համարեալ բազմաթիւ գեղերն ալ — որոնց վրայ արդէն խիստ հսկողութիւն կար, — օստիկան-զինուորաց 5-ական, 10-ական խմբեր միշտ կը գտնուին, որ շարունակ կը պատին գիւղերուն մէջ: Այս ամենի վախճանն ապագան գիտէ Կը ցաւիմք միայն, որ մեր երկրէն դուրս գտնուող հայ եղբարք անկարող կըլլան երեւակայել այն զարհուրելի վիճակը, որուն ենթակայ է ճարօնը եւ այն շարժմանց արիւնոտ կերպարանքը, որ տեղի կունենայ մեր կողմերը այս վերջին շարժմաներու մէջ:

Կը անդին Սասուն օտքի կելլէ Մշոյ աշխարհի ներկայ տագնապայից եւ արիւնահեղ դրութեան ամենէն ուշադրաւ. կողմէն է Սասնոյ գաւառի վիճակը: Այդ երկրին վերջին գէպքերն անպիտի ուժգնութեամբ պայթեցան, որ մինչեւ հիմա ոչ տարօնցի հայը եւ ոչ կառավարութիւնը կրնայ ուշքի գալ: Օստմենը նախ Սասնոյ եւ Գաւառի գէպքերու շարժառիթներու մասին:

Գրած եմք ձեզ որ քանի մը վաշտ օստիկան-զինուորներ ամսէ մը ի վեր կը գտնուին Սասնոյ ալլ եւ ալլ կողմերը (Շ ա տ ա խ, Գ աւ ա ո, Խ ու լ փ, Խ ի ա ն եւ Խ ա ր գ ա ն) յայտնի շնչակեան մը եւ իր ընկերքը որոնելու եւ կասկածելի համարեալ ու առաջններու հետ յարաբերութիւն ունեցող գիւղերու գլխաւորները ձերբազալելու նպատակաւ: Գոյնալէս նախորդ լծիլծիցութեաններէս մասաւր կը յայտնուին նոյա ապօրինութիւնը եւ խժոժութիւնը, այդ գիւղօրէից մէջ: Օստիկան-զինուորներու գլխաւորք Գ ա լ ի պ է ֆէ ֆաի եւ հարկւրապէտք Հ ա ճ ի ֆ է յ ի մ եւ Խ է շ ի գ է ֆէ ֆաի իրենց ամբողջ լծիւքական խորամանկութիւնն ի գործ կը դնեն եւ ամսէ մ՝ ի վեր իրենց բոլոր ճիգն ու եռանդը լծափեցին, ամեն երեւակայելի միջոցներ բանեցուցին, այսուամենայնիւ ոչ շնչակեանի հետքը գտան եւ ոչ ալ յաջողեցան ձերբազալել Սասնոյ գիւղօրէից գլխաւորները: Այդ յեղափոխականի ներկայութիւնը յայտնի էր եւ ձրգած սարսափը այնչափ մեծ, որչափ իր հետքերն աննկատելի, իսկ Գաւառի գլխաւորները՝ ի սկզբան բողբելու իրենց պահելէ վերջ՝ մի ատ մի ներկայացան Թալիպին, բայց այնպիսի պայմաններու տակ, որ նա չը համարձակեցաւ զանոնք ձերբազալել: Այս կրկնակի անյաջողութիւնը գէթ մասամբ խիւք սքողելու համար՝

այն անիրաւները՝ մի կողմ՝ լծողով՝ բաղմարնակ գեղերը, որոնցմէ մարդ չէին կարող բռնել, իրենց կատաղութիւնը լծափեցին Խոսէփայ ձորի երկայնութեան վրայ, աստ անդ չիր ու ցան գտնուող մի քանի անպաշտան աներու վրայ, յորոց ձերբակալեցին որն իրենց ձեռքը ինկաւ՝ Տինդ պարզ շինական (որոց անուանք կուտան նախորդ նամակիս մէջ)։ Յոցա մէջէն Միւրիս անուն անձը ստեղծի երգմեցուցման եւ հարուածներու առջեւ տկարանալով՝ յայտնեց ինչ որ գիտէր եւ գիտցածն այնչափ էր միայն որ քանի մը անձանց լծ անձինք այդ կողմերէն անցեր են եւ այլ եւ այլ անձանց հետ անսակեք եւն։ Մերիս կը պնդէ թէ իրեն հետ մէկտեղ ձերբակալեալներէն Լ. Ղ. անուն անձը աւելի տեղեկութիւն ունի։ Այն մասնութեան վրայ ոստիկանք ղ. Ղ. օն կը նեղեն ու կը շարճարեն բերնէն գաղտնիք մը կորզելու համար, բայց անպարզին։ Լ. Ղ. ժամանակ ձերբակալելոց կը փոխադրեն Թաւի պէշ. քով ՚ի Սէմալ գեղ։ Հոն Լ. Ղ. օր գլխէն անցածը ամենաստեղծի երեւից լծ մ՝ ունի, որ կը յիշեցնէ Վաֆիի «ջալալէ-ղզինի» էջերը։ Մենք «Հնչակի» ընթերցողաց խորին ուշադրութիւնը կը հրաւիրենք Սէմալ գիւղի բնակիչի անցքին վրայ, որ դուրս կը ցայտնցնէ լծերը կատաղարութեան եւ իր արբանեակներու ամբողջ վայրենութիւնը եւ նախապատմական բարբարոսութիւնը . . . Քայց թող գիտնան լծերահաւատ ընթերցողը, որ մեր գրածները սրտի արիւնով կը գրենք եւ բնաւ բոլորքեալ երեւակայութեան ծնունդ չը համարեն, այլ իրականութիւն, փաստ, եղելութիւն, մենք ժամանակ ու տրամադրութիւն հունինք երեւակայական վերասանութեամբ պարսպալու ներկայ կրակ ու բոցին մէջ . . .

յին կարծ—Աղօի համար շատ երկար—գիշեր մը։ Լուսադեմին թալիպ, երկիւղ կրելով գիւղացիներէն, խոհեմութիւն համարեց 8 հեծեալ ոստիկանով գաղտնի ծանբայ հանել ձերբակալեալները դէպի Մուշ։ Աղօ կիսամեռ վիճակի մէջ ձիու վրայ կապուեցաւ եւ այնպէս տարուեցաւ։ Մշոյ բանախն մէջ շարաթ մը շարունակ Աղօ մահուան ճգնաժամի մէջ էր եւ քանիցս իր մահուան լուրը տարածուեցաւ, բայց հրաշխք իմն չը մեռաւ այդչափ չարաբանքներէ վերջ մեր կենդանի նահատակն Աղօ։ Սեմալ գիւղացիք սոսկալի գիշերէն վերջ՝ առաւօտուն մինչեւ որ իմացան եղելութիւնը, ամեն բան վերջացած էր։ Բայց բողոքներու, արտունջներու ձայներ բարձրացան ամեն կողմէ եւ գիւղը խիստ յուզուած է։ Ոստիկանք, որ բազմաթիւ են այդ գիւղին մէջ, հաւանական ընդհարումէ կը դժուարանան։

Աղօի հետ եղած բարբարոս դէպքի ձայնը տարածուելով՝ հայ եւ թիւրք ամբողջ աղգաբնակութիւնը սարսուռ զգաց եւ ցնցուեցաւ։ Վրէժի ձայներ կը լսուին...

Ոստիկան-զինուորներու գործած գաղանթութիւններէն եւ Աղօի չարաբանքներէն վերջ Գաւառի գործող ընթացքը բոլորովին փոփոխութիւն կրեց։ Սասունցիք կատաղեցան եւ սկսան աջ ու ձախ իրենց արիութիւնը ցոյց տալ իրենց հարստահարէներուն, կուռելով անոնց հետ, զարնելով ու զարնուելով եւ ի վերջոյ շատ սեղեր ամրացան իրենց գեղերու մէջ, ընդունելով սպառնական գերք, եթէ զինուորները մտադրելու ըլլան գիւղերու վրայ յարձակելու՝ ձերբակալութիւնք եւ կամ այլ ճնշմանը անելու նպատակաւ։ Գաւառաւորացի յայտարարութիւն էր Սասունցիներու կողմէն։ Սասնոյ նախ մի քանի գեղերէն սկսելով այդ ոգին կը տարածուի ամբողջ Սասնոյ մէջ եւ ահա խուլփայ Ալէքի է կէն մահու եւ Ալէքի է մահու գեղերու բնակիչք, տեսնելով որ կատաղութիւնը միւս ամբ գիւղերու գերքը չը կարենալով խախտել իր զայրոյթը իրենց վրայ իր թափել (պէտք է ըսել որ հինգ ձերբակալեալք այդ կողմերէն էին), թողլով իրենց աները՝ կերթան այլ բազմաբնակ գեղերը եւ կը միանան նոցա կուռելու պատարաստ բնակիչներու հետ։ Տեսնելով որ գեղերու մէջ մեծաթիւ ուժերով մտնալ եւ կամ յարձակիլ անոնց վրայ անկարող են, ոստիկանաց փաշտերը եւ կառավարական այլ զինուորները կը սկսին ծամբաներու մէջ յարձակումներ ընել պատահած հայերու վրայ, որպէս զի այդ եղանակաւ գեղերէն դուրս հանեն հայոց բազմութիւնը, նոցա ոյժերը բաժան-բաժան ընելով։ Այսպէս Սասնոյ Հաղօ գաւառակի գաղմագամը հարկերէն աւելի ձիւնորով Շատախի Աղբի կ գեղի մօտերէն անցնելով կը տեսնէ թէ գեղին գլխաւորներէն Խչօ անուն հայուն գառնուկները ոչխարներէն շատ են, ատկէջ կը հետեւցնէ թէ ոչխարահամարի ժամանակ Խչօ իր ոչխարներէն մի մասը պահած լինի։ Խչօ կը պատասխանէ թէ մարդները ջուրտակ բերած են։ Գաղմագամը գոհ չըլլալ այդ պատասխանէն ու կը ձերբակալէ զԽչօն։ Զինուորներու մեկնած ժամանակ գեղին մէջ հաւար կենայ։ Գիւղացիք ահապին բազմութեամբ անոնց եւ

տեսնէ կիւնան եւ կը պայթի կոխը, որ ընդ միշտ անմոռանալի կը մնայ աղբիկցիներուն։ Զարդը բաւական կը լայն լի վերջոյ գաղմագամը եւ զինուորք լեղապատաստ կը փախչին, ապա թողլով ձերբակալեալք։

Նոյն ժամանակները կոխ մ'ալ կը պատահի Ալէքի է կէն գեղի Ալէքի է անցիւք կոչուած թաղը, որ գեղէն մի ժամու հեռաւորութիւն ունի։ Արիւր կը լայն դարձեալ ոստիկանաց եւ հայերու մէջ։ Մանրամասնութիւնք կը պահսին, սակայն յայտնի է որ յաղթութիւնը կրկին կտրիճ սասունցիներու կողմէն է։

Երրորդ մեծ կոխն ալ կը պատահի կրկին նոյն Ալէքի է կէն գեղի մօտերը, ուր ծամբաներու վրայ ոստիկանաց պատուով վաշտերը կը տեսնեն ձերբակալեալ Ալէքի է մտերցի Մրխօի եղբայր Արպօն իր հօրեղբայր Ստեփանի հետ, թէ Արպօն եւ թէ Մտերօնը կը ձերբակալեն եւ անմիջապէս ճանապարհ կընկնեն Սեմալ թալիպ էֆ. քով տանելու։ Ճանապարհով հեռուէն անցնող նոյն գեղացի մը տեսնելով այդ խիղջն իմաց կուտայ իր համագիւղացոց, որք ոստիկանաց հետէն հանելով կուռի կը բռնուին եւ կը յաջողին ձերբակալեալները խել անոնց ձեռքէն եւ քակելով կապանքները, գեղ կը վերագարձնեն։ Ոստիկանք գատարկաձեռն, բայց արիւնքաթափ կերթան Սեմալ եւ կը պատմեն եղելութիւնը թալիպին։ Թալիպ, արդէն կատաղած Սասնոյ մի շարք արիւնահեղ զէպքերէն, ուր յաղթանակը միշտ հայոց կողմէն էր, կատաղած նաեւ հայոց յամառ ընդգիւմադրութեամբք, աւելի կը կատաղի այս վերջին զէպքէն եւ ոստիկաններ կը զրկէ Ալէքի է կէն գեղի լսելով թէ գեղի ուսն կուզէ տեսնալ։ Գիւղէն դուրս հանդիպելով ոստիկանները, գիւղացիք խորհուրդ կընեն եւ կորոշեն որ ուսը երթայ, սպառնալով թէ եթէ անոր մազին գիւղելու ըլլան իրենց անելիքը քաջ գիտեն։ Թալիպը ռէս Պեռօնէն մերթ մեղմութեամբ, մերթ խոստութեամբ կը պահանջէ երկու ձերբակալեալները։ Իսկ Պեռօն կը յայտարարէ թէ՝ «քանի մարդ որ տարիք, ալ բաւական է. գիտցէք, որ ուրիշ մարդ չեմք տար մեզէն»։ Թալիպը կը պատասխանէ բարեկամութեամբ. «միտքըս այնպէս կուգայ, որ բոլոր բիւրդ աշխրթները ձեզ գէմ ոտքի հանեմ եւ ձեր գեղերն աւերակ դարձնեմ» (պաշտօնական մարդու մը, որ Մշոյ կառավարութեան հոգին է, խօսքերն են ասոնք)։ Պեռօն անխոյժ կը պատասխանէ. «Երեկ մեզէն հանրաքեր տուած ժամանակ հակառակը կապահովցնէիք, գացէք այժմ ինչ կուզէք՝ ըրէք, մենք ալ մեր բնելիքը գիտենք, մեր վերջին խօսքն ալ ըսինք. ահա բոլորը, դուք ու ձեր Աստուած»։

Ասոր վրայ Թալիպ էֆէնտին կը կանչէ իր մարդիքը եւ կարգադրութիւններ ընելէ վերջ, ինքը որ ուսուած էր փնտռուած յեղափոխականները չը ձերբակալած Մուշ չը վերագառնալ եւ որ գիշեր ցերեկ փաշայութեան աստիճանէն հասնելու յոյսով կորորուէր, ձին կը հեծնէ եւ Մուշ կը վերագառնայ։ Թալիպի վերագառնէն ի վեր Սասնոյ եւ Գաւառի մէջ երեւոյթները կառնուն հետեւեալ կերպորանքը։ Կը թուի թէ կառավարութիւն

նր կը զգայ որ այդ երկրի շարժումները կը կատարուին յեղափոխական կառավարութեան առաջնորդութեամբ: Իբրեւ ապստամբ երկիր այդ երկու գաւառները կը պաշարուին ոստիկան-զինուորներով որպէս այդ երկրին գաւառի հետ ունեցած, նշնադէս երկրին գիւղերու մեծ մասի յարաբերութիւնը կը խզուին ոչ ոք կրնայ ներս մտնալ զըրսէն այդ երկիրը եւ ոչ դուրս ելնել, այնտեղէն: Այսպէս այս օրերս Շէնիքցի մը Մարտի 10-ու անուն, որ անձնական գործով Գաշա ելած էր, փողով իր զինքն մէջ ձերբակալուելով՝ Մուշ տարուեցաւ: Ինչ կը կատարուի Սասնոյ եւ Գաւառի ներսերը հաստաապէս չիմացուիր. երբեմն կը սխալուին աղաւ յոգիւր կը հասնին, երբեմն ալ կը սուտի թէ կառավարութիւնը չը յանդգնիր գործերն աւելի յառաջ մղել եւ ոչ ալ մեր քաջ գաւառացիք, որք մեծած են չը թողուլ իրենց զինազրոյզ զիբքը եւ հակառակի միջոցէն վերջին ծայր: Այդ երկու գաւառները պաշարուած են նաեւ Բաւարացի թէօքեր քիւրդերէն որ առնն օր կուգան եւ կը բռնեն Շէնիքայ տարերը. իսկ Բաւարացի թիւրքերուն ալ կառավարութեան հրահանգ է զրկուած շուտով տեղ հասնին: Միւս կողմէն ալ Թալիսի վերագործն ի Մուշ այն հետեւանքն ունեցաւ՝ որ թնկանթմաձիգ մի բանի վաշտեր պահապանութեան ուրիշ որ հարկ է եւ կըսուի թէ այդ վաշտեր աղէն ճանրու գրուած են գէպի ազատամբ երկիրը:

Վիճակն անսոյց է եւ խիստ տախտապալի մեր քաջ ու անխախ լեռնացի երկրին մէջ: Ար կարծուի թէ մեծամեծ եղելութեանց գետ սկիզբը, նախաբանն էր միայն այն մի շարք կռիւները, որոց մէջէն մեր լեռնացիք յաղթանակով դուրս ելան. կը սպասուին աւելի մեծ արիւնհեղութիւնը այդ երկրին մէջ եւ ո՞ր գիտէ թէ կրնան արդեօք լեռնացիք շարունակ զինմանալ թշնամու մեծ ոյժին, եթէ այլ եւ այլ եղանակներով յեղափոխական օգնութիւն մը չը հասնի իրենց: Ար կրնենք, վիճակն անսոյց է, ինչ կը կատարուի Սասնոյ եւ Գաւառի ներսերն անյայտ է, կը թուի թէ սոսկալի անշքեր տեղի կուենենան անդ...

Այսպէս Տարօնոյ երկրին առհասարակ եւ մասնաւորապէս Սասնոյ եւ Գաւառը կը գտնուին հասարակական այն կոծութեան մէջ: Սասնոյ կատարութիւն, վհատութիւն, ոչ եղբայրութիւն — այս առն հախքով կը կրքերը ի հանդէս կուգան բնի հարմանց, հակառակութեանց, ձերբակալութեանց, կռիւներու մէջ: Տարօնոյ վերջին փեցամեայ ծանր տախտապին ժամանակափոխի մէջ, զոր մենք քանալիք ամենայն խնամով ու ճշգրտութեամբ ի վեր հանել հայ հասարակութեան եւ մարդկութեան առաջ «նշանի» միջոցաւ, եղելութիւնը ու հանգամանքները, այնպիսի ընթացք մը տալով որ ներկայ շարժումները եւ Սասնոյ ու Գաւառի միջնակեան արիւնհեղ զինազրոյթները կառավարութեան միանգամայն սպառելի եւ անխոտափելի էին: Կախարդապետական այսօրուսն եղելութիւնը քանիցս մեր թիմակցութեանց մէջ հրահր էնչ կարգաւոր հայ հասարակութեան, նորա ազգային օգնութիւնն ենք խնդրած:

Նորա աջակցութեան անհրաժեշտութեան վրայ մասնաւոր ըրած յանուն գործի յաջողութեան: Քանիցս յայտնած ենք, թէ եթէ առն կողմէ յետին աստիճան զըրկեալ, ճնշեալ, մերթ քնի մերթ յուսափրէս, բայց կատարի եւ յուսահատ զինազրոյթեան պարտաւ ժողովուրդ մը կայ, այն Տարօնոյ ժողովուրդն է, եթէ զժողով մը կայ, զայն պէտք է փնտռել այլ տեղ, զժողով Մշոյ գաշան է... Այս կրակ ու բոցին մէջէն, այս հասարակական արիւնհեղ շիտթութեանց ասպարէզէն, այս մերկայոյց հայ ամբողջներու, կուտնեցու կարգերէն մեր հոգեղն ամբողջ ուժով կրկին եւ կրկին կը գիմենք հալածանքն ընթացիկ նայելով ամբողջ Տարօնը պիտի աւանդայ հայերէ քանի մը ամէն վերջ եւ հայոց գիւղերը պիտի հոգին հաւասարուին... Թող անսարքերը իրենց գաղապարտելի անհոգութիւնը եւ պոռոտախոս ազգաւորք իրենց կեղծութիւնը քաշարկելու համար յարձակին մեր գործոց վրայ, ճգնեն զրօի հաւասարչեկ մեր գործունէութիւնը, ստերու ու նախանձի մակրով քանան ծածկել մեր սրտի ու մարմնոյ արեան հեղերը եւ ի վերջոյ աչք գոցեն մեր տուած տեղեկութեանց վրայ, այդպիսիներուն մէջ ուրիշ ուրիշ չուենիք բոլոր պոռոտալի պս գաշան, բայց մեր սրտի բոլոր գաղափարներ անխել անոնց մը ուրիշ որ կան, սկսեալ մեր բոլորողէն... Իսկ զինքն ինքն ինքն կը կուտնենք նոյն աշակերտ մը, սկսեալ մեր արիւն անխել ձերբերը եւ հաւատալ այն սրտին ու վաղը գոցել այլ եւ չը պիտի բարախի...

ԿԵՅՅԷ՝ ԼԵՌՆՅՆԷ՝ ԿԵՅՅԷ՝ ՏԵՐՈՒՆ

ՄՏԲԱԿ

ՏԵԼԵԳՐԱԳՐԱՅԻՆ ԿՏՐԱԾ

ԲԱՅԼԵՐԳԸ.

Տարւորիկի կտրիճ եւ խորթ (*),
Քաղքըցու պէս չեմ թուլանթիւ.
Ասի գաւառի քարի որդի,
Հին քաջ հայոց եւ մրնացորդ:
Տարւորիկի գաւառ եւ քաջ,
Չեմ խմար չիր թարթիկ տալ,
Քարտ լեռանց եւ ազատ լոճ,
Չեմ տեսեր ոչ արօղ, ոչ մաճ:

Հայ անպարկու վայ անպարկու,
Տարւորիկի գաւառ եւ քաջ,
Բարտալութեան սիրուն համար,
Եկէք գէպ խաճ, յառաջ, յառաջ...

Երբ իմ աչքը բռնի յայտնար
Բարտալութեան մեր սրտ ու բար,

(*) Երկաւոր

Մինչև փակեմ աչքս 'ի խաւար
Պիտ չը կոխէ հոս ոտք օտար:
Իմ մնամ ծնաւ զիս թախրու (*), ծոց,
Ինձ ընկուղ կոծ մ' եղաւ օրրոց,
Տկող ծընած՝ մեծցայ ակիւղ,
Կեանքիս բաժինն է կոխ ու բոց:

Հայ անպարտիք, վայ անպարտիք եւն.

Ոտքըս բոկիկ, սիրտըս միշտ բաց,
Ինչ փոյթ թէ քայրս ալ մերկ մընաց,
Իմ մնաւ մէկ է արեւ, բուք, ցուրտ,
Բաւ է չեղևիկ հոս թուրք կամ քուրդ:
Իմ կեանքըս խիտ է եւ չարքաշ,
Փափուկ կեանքի վայելիչ չեմ վարժ,
Բընակարանս է աղաւթ,
Ընկերս մրրիկ ու երկրաշարժ:

Հայ անպարտիք, վայ անպարտիք եւն.

Թող այլք բնակին հովիտ ու դաշտ,
Վատ անդուլթին հետ լինին հաշտ.
Ես պիտ մընամ միշտ աննրւած,
Թէեւ վըրաս դայ բըսան վաշտ:
Յորենի, աեղ կուտամ կորեկ,
Երկաթ ծեծեմ գիշեր ցորեկ,
Շինեմ փետաթ, խոփ, խաշերկաթ,
Դաներ է դատումս, բայց եմ աղատ.

Հայ անպարտիք, վայ անպարտիք եւն.

Հարստութիւն, ուսում, հանձար,
Պատիւ եւ փառք չեն ինձ համար,
Բաւ է ունիմ ձեք (**), թուր, խանձար,
Բնաւ չի խրոխտար վըրաս օտար:
Սիրած զէնքըս չեմ ձգեր ձեռքէս,
Ըսիւծն անվախ չէ բնաւ ինձ պէս.
Կը սիրեմ որս, կըսիւ, աւար,
Կը սպասեմ երբ ինկնի հաւար:

Հայ անպարտիք, վայ անպարտիք եւն.

Հաւար ինկնի՝ երթամ առաջ,
Սասնոյ լեռինք հանեն հառաչ,
Հառաչ հանեն եւ ներկելին
Եր կըտրձի՝ արիւնով քաջ:
Կըտրձիս սիրտ, կըտրձիս ձեռք,
Ինչ փոյթ քաջիկ հաղար-մէկ վէրք—
Մէկ հաղուածին հուտաս հարիր,
Ընտախ չէ՛ն (***) կանես հաղիր:

- (*) քարայր.
(**) զէնք.
(***) զիակ.

Հայ անպարտիք, վայ անպարտիք եւն.

Ըսծեամի պէս կը ցատկոտես,
Ըսիւծի պէս կը մընչես,
Դալու մը պէս կը փոփոտես
Կայծակի պէս կը հարուածես:
Կըսի դաշար բաղն է կեանքիդ,
Հոն պիտ կարմիր արշայոյսը
Կամ աւետիս սայ գրոշակիդ,
Կամ սաղ տեսնի քո երեսը:

Հայ անպարտիք, վայ անպարտիք,
Տալարիկի զաւակ եմ քաջ,
Ըզատութեան սիրուն համար
Եկէք դէպ ինձ, յառաջ, յառաջ . .

ՆԵՐՔԱԽԵՆ

Լօնդոնի «L'Arménie»-ի յունիսի համարում զեռեղ-
ված մի թղթակցութեան մէջ՝ Ռումանիայի եւ Բոլղարի-
այի պայթուցիկ բամբակի գեղարքի մասին՝ ի միջի այլոց գըր-
ված է, թէ Ռումանիայում ձերբակալվածներից մէկի, այն է
Բաղարասի, ասելով՝ բամբակը պատրաստված են եղել
Թիւթիւնձիլի տանը Հնչակեան Կուսակցութեան
գրամս վէ: Պաշտօնապէս յայտնում ենք, որ այդ գործում
Հնչակեան Կուսակցութիւնը ոչ մի կերպ խառն չէ
եղել եւ ուրեմն հիմնովին սուտ է նաեւ Կու-
սակցութեան գրամսապէս մասնակցութիւն ունենալը: Միւս
կողմից հաստատ աղբիւրից, որպէս նաեւ Ռումանիան
թերթիկից տեղեկանում ենք, որ Բաղարասը հարցաքն-
նութիւնների ժամանակ այդպիսի խօսք ա մեն է ին
ասած չէ, այլ եւ ընդհանրապէս բացարձակապէս
յայտնել է, որ այդ գործում Հնչակեան Կուսակցու-
թիւնը մասնակցութիւն չէ ունեցել:

Հետեւաբար, խնդրում ենք մեր յարգելի պաշտօնակ-
ցից իր յրադրի մօտակայ համարում հերքել իրան հասց-
րած սխալ տեղեկութիւնը:

Եօդուածներ, թղթակցութիւններ եւ տեղեկութիւն-
ներ ուղարկել հետեւեալ հասցեով.—

Athènes (Grèce).—M. Beniard. Poste restante.

Իսկ գրամսակն մօտն դառնէք—mandat
—ուղարկել հետեւեալ հասցեով.—

Eaux-Vives. (Suisse).—M. Daniel. Poste restante.

Լօնդոն. Հայկական ազատ ապարան.